

PÖLÖSKEI FERENC

A köztársasági eszme a 20. századi Magyarországon

Magyarország, a közép-európai térség, sőt voltaképpen egész Európa – Franciaország és Svájc kivételével – a köztársasági eszme jelentős előzményei nélkül, valamiféle monarchikus államformával érkezett a 20. századhoz.

Az országok egy részében, ahol alkotmányos monarchia volt, természetesen léteztek a jogállamiság kritériumai. A gazdaságilag-társadalmilag fejlett államokban – a skandináv országokban, Angliában – egységes szervezetbe foglalt alkotmányok vagy alaptörvények biztosították a hatalmi ágak különválasztását, a politikai, emberi szabadságjogokat. A közép-kelet-európai monarchiákban azonban a jogállamiság kritériumai hiányoztak vagy csak részben voltak jelen, akár császár, akár király vagy cár állt a hatalmi piramis csúcán.

A 19. század utolsó harmadában nagy lendületet vett a gazdasági fejlődés, és az ennek nyomán átalakuló társadalom viszonyai közepette szükségszerűen napirendre került az állami, uralkodói abszolutizmusnak vagy maradványainak kiiktatása. Ennek akkor érkezett el az ideje, amikor a hatalmak közötti ellentétek felerősödtek és megnöttek a háborús árnyak, kialakultak az egymással ellentétes hatalmi csoportosulások és háborús tűzfészek, majd jött a háború.

Térségünkben is válaszolni kellett arra a kérdésre, amelyet az alkotmányos monarchiák és a köztársaságok már megválasztak: vajon a dinasztiaiakat engedelmeskednek-e az abszolutizmusok, illetve azok maradványainak feladásának, vagy ellenállnak annak, ami szükségszerűen államformaváltást eredményez. Mert miként a palackba zárt víz jéggé fagyva szétfeszíti az üveget, az idők szavát figyelmen kívül hagyó dinasztiaiak összefogó abroncsait is széttörik a jogállamiságra törő erők. A dilemma éppen a 20. század első két évtizedében, és különösen a világháború idején került előtérbe. Ennek nyomán vált köztársassággá Németország, Ausztria, az újonnan alakult Csehszlovákia és rövid időre Magyarország

is. A dilemma azonban a térségben megmaradt – majd ismét világháborúhoz köthető az újabb köztársaságok (Magyarország, Románia, Jugoszlávia, Bulgária, Lengyelország) kialakítása.

A monarchia iránti érzelmeket, nosztalgiákat, hiteket, vonzódásokat viharos erősséggel söpörték el az új törekvések.

Az államforma átalakításához, pontosabban a köztársaság megteremtéséhez tehát egy sor tényező együttes jelenléte szükséges: a gazdaság fejlettségének és a polgárosodásnak az előrehaladottsága, az elszántság a változtatásra, a szervezettség. Ugyanakkor a hatalom ragaszkodik meglevő pozícióihoz, a lényeges változtatásra irányuló társadalmi igényeket elutasítja, azaz makacsul védi a dinasztikus, abszolutista hatalom állásait. A változtatást felgyorsíthatják a háborúk, főként a háborús vereségek. Továbbá az elhúzódó gazdasági, politikai válságok.

Ahol azonban a köztársaság győzedelmeskedett és megvalósította a jogállamiság alapkövetelményeit, ott a visszatérésre, a monarchia visszaállítására már szinte semmi esély sincs, miként az alkotmányos monarchiák fennmaradása is tartósnak bizonyul. Mert a demokratikus köztársaság és az alkotmányos monarchia, belső struktúráját tekintve, egyaránt a jogállamiság kritériumát tartalmazhatja. Miközben a keretek különböznek egymástól, az alkotóelemek azonosak. Ennek ellenére a formák, illetve azok különbségei sem elhanyagolhatók. Hiszen a monarchiák hosszabb múltra tekinthetnek vissza, jelképeik, tárgyi emlékeik, a királyság iránti eszmei vonzalmak hagyományosan erősebbek. Vagyis jelentősebb az aurájuk, mert különben elenyésznének. A köztársaságoknál ez az érzélemláték jórészt hiányzik (kivételezt jelent Franciaország). Ráadásul Magyarországon a 20. század első felében megalakult két demokratikus köztársaságot a jogállamiságot nélkülöző, illetve durván megsértő, magát köztársaságnak nevező államrendszer váltotta fel (Tanácsköztársaság, illetve az 1940-es évek végétől Népköztársaság).

Ha közelebbről szemügyre vesszük a 19. század végi, illetve a 20. század eleji Magyarországon fellelhető, illetve felbukkanó, meghatározó vagy éppen csak időnként megjelenő eszmei, államjogi irányzatokat, akkor kétséget kizáróan megállapíthatjuk: a köztársasági eszmének nem voltak számottevő hagyományai, és nem is képződött ilyen hagyomány, amely az emberek egészének gondolkodását, érzelmeit mélyen megfogta volna. Sőt, ilyen tradíció később sem vált az egész társadalmat átható, irányadó eszmévé. Holott háromszor is diadalmaskodott, igaz, az első két esetben a külső és belső körülmények közepette nem bizonyult tartósnak. 1918-ban csak néhány hónapra, 1946-ban pedig valójában legfeljebb egy-két évre: szűkre szabta fennállásának időhatárait a történe-

lem (a SZEB, Rákosiék szalámpolitikája, a pártállam kialakítására irányuló törekvése). A köztársasági eszme a programok szintjén 1956-ban is megjelent, elsősorban idősebb Antall József, Göncz Árpád és Vörös Vince jegyezte. A forradalom leverése azonban megpecsételte a sorsát.

A rendszerváltással összefonódó, annak szerves részét alkotó 1989. évi köztársaság azonban tartós marad, annak ellenére, hogy akadnak itt-ott – ha marginálisan is –, akik valamilyen formában siratják a régit, nosztalgiaát érznek iránta, ami esetenként netán csak az új iránti fanyalgásban tükröződik. Ma már mindenesetre úgy élünk köztársasági államformában, hogy természetesnek tartjuk azt. Sajnos tartalmát, a hozzá vezető utat nemigen vizsgáljuk. Az ellenzéki, illetve a nemzeti kerekasztal-tárgyalásokat, azok minden részletét átjárták a demokratikus köztársaság lényegi ismérvei, az eszme maga. Nyilvánosan az államfő jogköre, státusa, választásának módja, időpontja, vagyis a köztársaság részelemei kerültek a viták centrumába, miközben a tárgyalások egésze a köztársaság következetes megalkotására irányult. 1989. július 27-én a kereszténydemokrata Szakolczai György mondta: „Az államfőről föl kell tételeznünk, hogy az köztársasági elnök, minthogy nem hiszem, hogy királyt, császárt avagy cárt óhajtanak választani. A testületi államfőt pedig kizárják.”

Mielőtt fejtegetéseimet folytatnám, röviden visszatérek a köztársaságaink értékeiben kétkedő egynémely lesipuskások nézeteire, amelyek persze mélyen a témába vágnek. Ilyen például az a vélemény, amely szerint a köztársaságok – az 1918-as, az 1946-os – gyanús, illegitim, zavaros körülmények között születtek: 1918. november 16-án nem a parlament, hanem a Nemzeti Tanács döntött mellette, 1946-ban pedig Magyarország megszállt ország volt, a köztársaság törvénybe iktatása így külső nyomásra történt. Csakhogy mai köztársaságunk deklarálásakor is itt voltak még a szovjet csapatok, és 1989-et mégis csak a királyságot nyíltan vallók kérdőjelezik meg. 1918-ban persze nem létezett országgyűlés, kamarái feloszlatták magukat, vagy elnapolták üléseiket. A háborús vereség után, az új európai konstellációban az 1910-ben választott képviselőház tarthatatlan volt, miként a Habsburgokkal tele-tűzdelt főrendiház is, miközben Ausztria, Csehszlovákia és Németország köztársasággá vált. Az államformaváltás különben is mindig rendkívüli viszonyok – a belső feszültségek szikrázása vagy háborús körülmények – közepette zajlik. A békés, kiegyensúlyozott gazdasági-társadalmi fejlődés, a nemzetközi stabilitás körülményei közepette erre sehol, soha nem került sor. Még a forradalmak, illetve az ilyen jellegű átalakulások sem változtatnak szükségszerűen az államformán. Például akkor, ha az uralkodó tudomásul veszi az új jogállami igényeket, és lemond öröklött

abszolutisztikus jogairól. Franciaországban az 1792. évi alkotmány még fenntartotta a királyságot, csak miután XVI. Lajos a forradalom ellen fordult, következett be a váltás, a köztársaság. A második világháború után pedig Románia, Bulgária, Magyarország, Lengyelország is köztársasággá vált. Bár közvetlen előzményei 1944 előtt Magyarországon sem voltak, az 1945. őszi választások után már minden párt akarta a köztársaságot. Ezt a nemzetgyűlésben a kisgazdapárti Sulyok Dezső indokolta meg, aki 1945 végén a pápai polgármesteri székből került be a törvényhozásba. (Én kisdíakként még láttam Pápa utcáin és a sportpályán. Ismertem városrendészeti tervét, tudtam politikai szerepéről, múltjáról, német- és szovjetellenességéről, köztársasági beszédéről, majd meneküléséről, emigrációjáról.) Ő későbbi, szubjektív hangvételű politikai pamfletjében másként ír köztársasági elkötelezettségéről, mint amit nemzetgyűlési beszéde sugall. Beszédében azt fejtegette, hogy szükségesnek tartja a köztársasági államforma bevezetését a Horthy-rendszer után, benne látja a jogállamiság érvényesítésének lehetőségét. Megjegyezte, hogy a királyság is lehet alkotmányos, és elméletileg mindkettő lehet hasznos, vagy káros. Egyesek ezért bírálták, mások a királyságot érezték hangsúlyosnak. Hivatkoztak a Szent Koronára, illetve a Szent Korona tanára. Slachta Margit a kettő közé egyenlőségjelet is tett, miként egyes közjogászok. Itt-ott ez ma is fel-felbukkan.

Valójában Szent István koronájának jelentősége, keletkezési ideje, funkciója csak a kérdés egyik része, a később formálódó, sőt, a történelem folyamán mindig éppen az adott helyzethez igazodó, eltérő jelentéstartalmakat hordozó Szent Korona-tan pedig egészen más. Amíg a Szent Korona az állam egységének, a nemzet szuverenitásának szimbóluma, és állandónak tekinthető, addig a tanokat jogászok, politikusok a maguk elképzelései szerint alakítgatják. Összefogott, egységes leírást nem is találhatunk a róla szóló irodalomban. Hívei a nosztalgia áldozata, vagy az újat kereső, felfedező utakra induló eltévedt lovasok. Többféle megfogalmazása közül kiemelhetjük Verbőczy István, a kiegyezés korában Hajnik Imre és Timon Ákos, a két világháború között Polner Ödön, illetve Molnár Kálmán írásait.

*

És most röviden a köztársasági gondolat néhány történelmi összefüggését érinteném. A 20. századi Magyarországon a köztársasági eszme és vele a mozgalom 1911-ben együtt jelent meg: akkor, amikor Nagy György ügyvéd többek között a szétbomló függetlenségi párt egy részéből

megalakította Köztársasági Pártját. Az új párt 1912. szeptember 7-én Budapesten országos vezetőséget választott, és csakhamar az országban mindenfelé terjesztette lapjait, a *Magyar Köztársaságot*, a *Székelv Újságot* és a *Vásárhelyi Reggeli Újságot*. Ezekben népszerűsítette és ismertette programját, amelynek lényegi eleme volt az általános, egyenlő, titkos választójog kivívása, a népfeltség érvényesítése az államéletben, a közigazgatás demokratikus átalakítása, a progresszív adózás, valamint a nemzeti és haladó hagyományok ápolása. Vagyis a köztársasági államformát összekapcsolta a demokratikus elvekkel.

A párt számos nagyvárosban megalakította szervezeteit (Budapesten, Debrecenben, Kolozsvárott, Makón, Szabadkán, Újvidéken, Szegeden, Győrött, Szolnokon és Gyulán). Gyors terjedését segítette az Osztrák–Magyar Monarchia válságának kibontakozása, amelyet nemzetközi elszigetelődése, a szabadságjogok kiszélesítéséért induló tömegmozgalmak, az Ausztria és a Magyarország közötti gazdasági viták felélénkülése, és nem utolsósorban a belső hatalmi politika retrográd irányváltása jelez. Ide sorolható a politikai szabadságjogok korlátozása, az egyesületi, a gyülekezési és a sajtószabadság megnyirbálása, de a köztársasági mozgalom hatósági elfojtása is, hiszen 1913-ban törvényt hoztak a királyság intézményének védelméről, amelyben magas büntetési tételeket szabtak a köztársasági eszme hívei és terjesztői ellen.

Nagy György 1918 októberében újraalakította Köztársasági Pártját, és a megalakuló Nemzeti Tanács jegyzője lett. Ő olvasta fel a köztársasági államformát tartalmazó nyilatkozatot 1918. november 16-án a Nagy Nemzeti Tanács ülésén. A Tanácsköztársaság idején visszavonult a politikai életből. 1919 augusztusa után újraalakította pártját, de szinte azon nyomban betiltották. Nagyt a letartóztatástól csak súlyos betegsége, majd 1923 tavaszán bekövetkezett halála mentette meg.

A dualizmus és a két világháború közötti időben csak Nagy György szervezett köztársasági pártot Magyarországon, holott ekkor több mint száz párt működött. Ehhez képest sem a történettudományban, sem a köztudatban nem kapta meg az őt megillető helyet. Pedig nemcsak a politikusok egy része – Juhász Nagy Sándor, Buza Barna, a szociáldemokrata Esztergályos János, Jászi Oszkár, Károlyi Mihály – méltatta művét, hanem számos költő, író is: így Ady Endre, Krúdy Gyula, Juhász Gyula, Zilahy Lajos és mások. Ady írta 1912-ben: „Gyönyörűségem telik a Te bátorságodban, legyél kultúrás székelv és magyar...”

Vázlatosan még egyetlen kérdésre térek ki: a 20. századi, valóságos jogállamiságot tartalmazó három köztársaság születésének körülményeire, illetve kikiáltásukra. A szóban forgó köztársaságok, keletkezésük kö-

rülményeit tekintve, alaposan különböztek egymástól. Lényegük persze azonos, hiszen legjobb nemzeti elkötelezettségű politikusaik minden esetben a klasszikus jogállami elvek megvalósítására törekedtek. Esélyeik azonban nagyon is eltérőek voltak. 1918. november 16-án például feltorlódtak az események. Ezen a napon ugyanis a képviselőház feloszlatta önmagát, a főrendiház elnapolta üléseit, ezáltal a korábbi parlament megszűnt létezni. Így az új államforma berendezkedésére vonatkozó tervek sem készülhettek el. Az adott politikai helyzetben azonban szó sem lehetett halogatásról. Még a tervezett új parlament összehívása előtt kikiáltották a köztársaságot, tehát deklarálták az új államformát az akkor lehetséges egyetlen forradalmi módon: a Nagy Nemzeti Tanács a parlament épületében döntött így, és nyomban tudatta ezt a téren gyülekező tízezrekkel.

A köztársaság kikiáltásának ez a klasszikus példája 1945 idején, a király nélküli királyság automatikus megszűnte után kézenfekvő lett volna. Ám szükségszerű előzménye, a többpárti parlamentáris demokrácia csak lassan épült ki. Az 1944 decemberében Debrecenben megalakult Ideiglenes Nemzetgyűlés ugyanis még csonka volt, csak 1945 őszén egészítették ki a dunántúli képviselőkkel. A nemzetgyűlési választásokat 1945. november 4-én tartották, és ezután kerülhetett csak napirendre a köztársasági államforma elfogadása és kihirdetése a nemzetgyűlés által, 1946. január 31-én, illetve február elsején.

A 20. század harmadik demokratikus köztársasága a szovjet típusú hatalmi rendszer lebontására irányuló ellenzéki, illetve nemzeti kerekasztal-tárgyalások eredményeként jöhetett létre. Ez az aktus lezárta a jogállamiság kiépítéséhez vezető út legfontosabb szakaszait. Az országgyűlés 1989. október 18-án fogadta el a köztársasági államformát, de az új nemzeti ünnepen, október 23-án hirdették ki, nagy tömeg jelenlétében, ezzel is emelendő az ünnep fényét.